

גלגוליו של הגולם מפראג

גלגולי אגדת ה"גולם"
בספרות היהודית-גרמנית בשלהי המאה ה-19:
השפעות התקופה ותפיסותיה

עודד שי

הסיפור על אודות הגולם* של המהר"ל מפראג הצית את דמיונם של רבים, יהודים ושאינם יהודים. על פי המסופר, הגולם נשלח על ידי יוצרו להטיל אימה על מפיצי עלילות הדם נגד היהודים. מדי ערב שבת נהג הרב להשבית את הגולם מחשש פן יחלל זה את השבת, והגולם היה מוטל כגוש חומר עד צאת השבת. באחד מימי השישי שכח הרב להשביתו, והגולם חילל את השבת וסיכן את הגויים שחיו בעיר. הרב רדף אחריו והשיגו סמוך לפתח בית הכנסת העתיק "אלטנוישול" בפראג, שם הוציא ממנו את רוח החיים, והגולם התנפץ לרסיסים. על מצחו של הגולם היו חקוקות האותיות "אמת", והמתתו בוצעה על ידי מחיקת האות א', כך שהכיתוב הפך להיות "מת".

מנקודת מבטם של סופרים יהודים באירופה של העידן החדש, יש בו בגולם - כבריית-על מעשה ידי אדם, היכולת להושיעם מתלאות התקופה, שבה פרוחה האנטישמיות המודרנית. הגולם אמנם אינו מופיע במפורש כגואל וכפותר כל בעיות השעה, כמו באגדה המקורית על הגולם מפראג, אבל הוא בהחלט מרמז על כך. מכאן גם מובן מדוע הופעתו של הגולם הייתה משאת נפשם של יהודים רבים באותה עת, והוא שימש מעין "משיח" ו"גואל" בזעיר אנפין. במאמר זה אציע סקירה ממעוף הציפור של סופרים יהודים ממרכז אירופה במאה ה-19 שכתבו בשפה הגרמנית, אשר הושפעו

* כתיבת מאמר זה התאפשרה בעזרת קרן ד"ר משה ופרופ' מרגריטה פזי, מטעם הקרן לחקר יהדות בוהמיה. אני מבקש להודות להנהלת הקרן ולעומד בראשה על כך. פרופ' מרגריטה פזי חקרה את הספרות הגרמנית, במיוחד זו העוסקת באישים שפעלו או נולדו בצ'כיה. ספרייה ומאמריה הרבים שימשו נר לרגלי. רוב היצירות הנוכרות במאמר זה לא תורגמו לעברית; במקרים אחדים תרגמתי משפטים אחדים, בתרגום חופשי.

ד"ר עודד שי
הוא עמית
מחקר במחלקה
להיסטוריה
של עם ישראל
באוניברסיטת
בן גוריון,
ומלמד במכללה
האקדמית בית
ברל ובמכון אבני
לאמנות ולעיצוב

מאגדת הגולם ושילבו בכתיבתם את רוח התקופה שבה פעלו. אזכוריו הרבים ופרסומו הרב הפכו את היצור המלאכותי המכונה "הגולם" לתרומה היהודית החשובה ביותר לספרות הפנטזיה העולמית המודרנית. סיפור הגולם היה לסיפור היהודי המשפיע ביותר על ספרותם של עמים אחרים אחרי סיפורי התנ"ך, וכימים אלה, בראשית המאה ה-21, ככל הנראה יותר מאי פעם.

גלגוליו הקדומים של הגולם

האפשרות של בריאת גולם, או בעל חיים, על ידי חכמי ישראל נזכרת כבר בספרות חז"ל, למשל במסכת סנהדרין:

אמר רבא: אי בעו צדיקי, ברו עלמא [...] רבא ברא גברא,

שדריה לקמיה דרבי זירא.

הוה קא משתעי בהדיה, ולא הוה קא מהדר ליה.

אמר ליה: מן חבריא את, הדר לעפריך.¹

(תרגום: אמר רבא: אם היו הצדיקים רוצים, היו בוראים עולם [...] רבא ברא אדם [גולם] "על ידי ספר יצירה, שמלמדו צרוף אותיות של שם" - רש"י). שלח אותו לפני ר' זירא. היה [ר' זירא] מדבר אתו ולא היה עונה לו.

אמר לו: אתה מן החבורה ["הנבראים על ידי החברים" - רש"י], חזור לעפריך.)

רב חנינא ורב אושעיא כל מעלי שבתא הוו עסקי בספר יצירה [גרסה אחרת: הלכות יצירה] ומיברי להו עיגלא תילתא ואכלי ליה.²

(תרגום: רב חנינא ורב אושעיא היו יושבים כל ערב שבת ועוסקים בספר יצירה, והיה נברא להם עגל משולש ואוכלים אותו.)

ישנן עדויות כי רבי שלמה אבן גבירול, מגדולי המשוררים היהודים בימי הביניים ופילוסוף ספרדי, שפעל במאה ה-11, יצר גולם ממין נקבה, שעשה את עבודות הבית ואולי היו לו גם תפקידים נוספים: "וכן אמרו על רבי שלמה אבן גבירול שברא אישה והייתה משרתת לו. כאשר הילשינוהו למלכות, הראה להם שלא הייתה ברייה שלמה, והחזירה לקדמותה לחתיכות וחוליות עץ שמהם נבנית".³

ישנן מסורות על גולם ששימש מעין "שומר ראש" לרבי שמואל החסיד.

במאות ה-16 וה-17 נוצרו הסיפורים המפורסמים על הגולם, כמו למשל על הגולם שנוצר בידי הרב אליהו מחלם.⁴ בכתב יד משנות החמישים של המאה ה-17 נזכר יהודי בשם אליהו בעל שם מחלם (נפטר 1583), שעסק ביצירת גולם. נכדו, הרב צבי אשכנזי, ונינו, ר' יעקב עמדנין, למדו מהמסורת המשפחתית שהוא עסק ביצירת גולם והם דנו

1 סנהדרין סה ע"ב, ועוד.

2 שם, סז ע"ב.

3 ר' יוסף שלמה רופא דילמדיגו (יש"ר מקאנדיה, 1591-1655), מצרף לחכמה, וורשה 1890, פרק ז. על מסורת זו ועל השאלה אם עסק רשב"ג בקבלה מעשית ראו: שרה כץ, פיתוחים פתחים ואטורים: עיוני מחקר ביצירת שלמה אבן גבירול, ירושלים 1992, עמ' 50-53.

4 N. Hilu, 'The Golem of Chelm', *Jews* 2 (1999), pp. 16ff

בכך ברצינות ובעמקות. הסיפור על אליהו בעל שם, שפחד כל כך מעוצמתו של הגולם עד שנאלץ להשמידו על ידי מחיקת האות אל"ף ממצחו ונפצע תוך כדי התהליך, התפרסם מאוד והופיע גם במקורות נוספים במאה ה-17. הסיפור התגלגל לבסוף לידי האחים גרים, שפרסמו אותו, ונראה שהוא שימש דרכם מקור השראה ל"פרנקשטיין" של הסופרת מרי שלי. הסיפור שימש גם בסיס לספר שלם של חיים בלוך בגרמנית על אותו גולם מהעיר חלם.⁵

במאות ה-18 וה-19 נוצרה, כנראה, הגרסה הידועה והמוכרת ביותר של הסיפור, על אודות הרב המפורסם, המהר"ל מפראג, שבספרות הגרמנית מכונה בדרך כלל "רבי לאו הנכבד" (der hohen Rabbi Löw), שיצר גולם לצורכי הקהילה.⁶ הגולם של המהר"ל היה מעין רובוט⁷ שתפקידו היה להגן על יהודי הגטו בפראג במאה ה-16, ולפי המסורת העממית גופתו נמצאת עד היום בגג בית הכנסת הישן, "אלטנוישול", בפראג.⁸ ספרים, מאמרים, מסות, סיפורי פולקלור, דברי הגות ועוד נכתבו על הגולם בעברית, והחל משלהי המאה ה-19 כתבו עליו יהודים ושאינם יהודים – גם בגרמנית.⁹ הייתה זו הערה של חוקרי הלשון והספרות הגרמנית, יעקב לודוויג וקל גרים, בתוך מאמר שהתפרסם בכתב העת *Zeitung für Einsiedler*, שפרסמה את הגולם, יציר כפיו של המהר"ל, גם בקרב רומנטיקנים גרמנים לא-יהודים.¹⁰ העיסוק בגולם נמשך לתוך המאה ה-20, ספרות ויצירות הקולנוע שנוצרו בה.¹¹

עידן הריאליזם ו"גרמניה הצעירה"

בשלהי המאה ה-18 החל הרומנטיציזם הספרותי, שראשיתו בגרמניה אצל פרידריך פון שלגל, לשים דגש חזק יותר על רגש סובייקטיבי. סוגה ספרותית חדשה נולדה בזרם זה: הסיפורת, סיפור פרוזה שעסק לעתים קרובות ביסודות על-טבעיים. משוררים רומנטיים טיפוסיים היו לודוויג טיק, קלמנס ברנטאנו ויואכים פון ארנים, שהיו גם מלקטים ועורכים של סיפורי עם ושירי עם (שהולחנו על ידי רוברט שומן ואחרים). בין היוצרים הבולטים של הרומנטיציזם היו פרייהר פון אייכנדרורף, אדלברט פון שאמיסו

- 5 Ch. Bloch, *Israel der Gotteskämpfer: der Baal Schem von Chelm und sein Golem*, Berlin 1929
- 6 גרשם שלום, 'דמות הגולם בקשריה הארמתיים והמאגיים', הנ"ל, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה (תרגום: יוסף בן שלמה), ירושלים 2003, עמ' 423.
- 7 על הולדת המושג "רובוט" ראו בסיום המאמר.
- 8 הופיע לראשונה בהערה אצל מאיר פערליש, מגילת יוחסין, ורשה תרכ"ד (יש לתקן שם, מהדורה ראשונה תע"ח), דף ה ע"ב.
- 9 ראו בהרחבה גם: משה אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 377-379; החוקרים גר יאיר ומיכאלה סויר פיתחו תאוריה שלפיה חלק ניכר ומרכזי מן התאוריות החברתיות של המדע הגרמני במאה ה-19 הושפעו מסיפור הגולם מפראג של ברטולד אוארכ ברומן שלו על שפינוזה; ראו: G. Yair and M. Soyer, *The Golem in German*, Lanham 2008; על זיופי רוזנברג באגדת הגולם, ראו: מאיר בר אילן, 'נפלאות ר' יהודה יודיל רוזנברג', עלי ספר יט (תשס"א), עמ' 173-184.
- 10 השוו גם: Jakob Grimm, *Kleinere Schriften*, Bd. IV, Berlin 1869, p. 22; ראו גם: דב שטוק (סדן), 'הגולם וגולגוליו: אגדת הגולם ושימושה בספרות הגרמנית', מאוניים כרך ג, חוברות א-ו, יג-יח (תרצ"ה), חלק א: עמ' 316-321; חלק ב: עמ' 653-648.
- 11 עורר שי, 'פנטזיה, פולקלור, אגדה וארוטיקה: סיפורי ה"גולם" בספרות הגרמנית בראשית המאה ה-20', טבור, 4 (2011), עמ' 77-98.

ולדוויג אולנד. המגמות ההיסטוריות של הרומנטיציזם נוספו בידי האחים גרים. ארנסט תאודור אמדאוס הופמן היה הפסיכולוגיסט הגדול של הרומנטיציזם הלא-מודע. כותבי המחזות הנחשבים של הרומנטיציזם היו היינריך פון קלייסט, פרנץ גרילפרצר וכריסטיאן פרידריך הבל. הרומנטיקנים הלכישו לנושא ישן תלבושת המתאימה לעת החדשה, ומטרתם הייתה לתאר לא את המציאות הקודמת, אלא את המציאות הקיימת.¹² במאה ה-19 שאפה התנועה הספרותית המוכרת כ"גרמניה הצעירה" להעלות המודעות הפוליטית הגרמנית, ונטשה את הרומנטיציזם לטובת ריאליזם מפוכח.¹³ רעיונותיו של חוג ספרותי זה איחדו משוררים, הוגי דעות ועיתונאים, שכולם הביעו ביצירותיהם התנגדות לתנועת ההתבוננות והפרטיקולריזם הפנימי של הרומנטיקה הגרמנית. הם התנערו מהתנועה הרומנטית, שנחשבה אפוליטית, וחסרה את האקטיביזם שיאפשר לה לדרוש את פריחת האינטליגנציה הגרמנית.¹⁴

בעידן הריאליזם אפשר היה לחבר סיפור מציאותי על מעשים שהתרחשו בפועל. מאידך גיסא, ניתן היה לראות סיפור כזה גם כמשל או כמטפורה לשאלות הבערות של ההווה, משל אשר בו למציאות ולאמינות ההיסטורית לא הייתה כל חשיבות. כדי לעשות כן היה צורך לחפש בחומר הספרותי נקודות אחיזה המשקפות בעיות מודרניות, ולעבר את הדמויות בהתאם למגמות התקופה ומאורעותיה. מאחר שהמהר"ל מפראג (מן הסיפור המקורי) לא יכול היה לייצג את המגמות של "הגרמני החדש", ממילא צריך היה סיפור הגולם לעבור שינויים משמעותיים.¹⁵

12 השוו: F. Strich, *Die Mythologie in der deutschen Literature*, Halle 1910, Vol. I, p. 343; בנושא הגולם בספרות זו, ראו גם: E. Goodman-Thau, 'Golem, Adam oder Antichrist: Kabbalistische Hintergrunde der Golemlegende in der Jüdischen und Deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts', Eveline Goodman-Thau, Gert Mattenklott and Christoph Schulte (eds.), *Kabbala und die Literatur der Romantik zwischen Magie und Trope*, Tübingen 1999, pp. 81-134 ולהלן: גורמן-תאון

13 תאוריית הריאליזם פותחה עוד יותר על ידי אסכולת הנטורליזם, שבאה לידי ביטוי בעבודותיו של המחזאי הפורה גרהרט האופטמן. זרם ספרותי זה, שקם בגרמניה לאחר מהפכת יולי 1830, קיבל את השראתו מהמהפכה הצרפתית. הבונדסטג הגרמני של אותם ימים אסר על פרסום כתביהם של נושאי דגל התנועה: קרל גוצקוב, היינריך לאובה, לודולף וינבארג ותאודור מונטר. הגם שהתנועה לא פעלה בתוככי החברה היהודית, היא זוהתה על ידי חלק ממתנגדיה כיהודית. היינריך היינה, לודוויג ברנה וגאורג ביכנר נחשבים אף הם כאנשי התנועה.

14 בהתלהבותה ולוחמנותה הניחה התנועה את היסודות לגרמניה שאחרי שלטונו של הרודן מטרניך, גרמניה המאוחדת והמשוחררת מבחינה לאומית ופוליטית. על פי הדוגמה הגרמנית אף צמחו תנועות ליברליות צעירות בארצות נוספות, שנטלו ממנה את שמה: "איטליה הצעירה", "וינה הצעירה", "אירלנד הצעירה" ועוד. בשנת 1835 הוציא הבונדסטג צו בפרנקפורט המורה להחרים את כל כתבי חברי הקבוצה, ובמיוחד את כתביו של היינה, בכל מדינות האיחוד הגרמני. בנימוק הרשמי לחרם נטען בין היתר כי באמצעות ספרות יפה ניסתה "גרמניה הצעירה" לתקוף באופן החצוף ביותר את הדת הנוצרית, להטיל דופי בתנאים הקיימים ולהרוס את כל המשמעת וחיי המוסר. המניע הסופי לחרם הייתה ככל הנראה הביקורת ההרסנית על הדת הנוצרית וחיי המוסר שפרסם מבקר הספרות המשפיע, וולפגנג מנצל. בהחלטת הבונדסטג אמנם כונתה גרמניה הצעירה "אסכולה ספרותית" שאליה משתייכים "היינריך היינה, קרל גוצקוב, היינריך לאובה, תאודור מונטר ולודולף וינבארג", אולם אסכולה או קבוצה כזו כלל לא היו קיימות; החיבור בין יוצרים אלו היה רופף בלבד, ומה שאיחד ביניהם היה המחויבות לעקרונות הליברליזם, הקריאה לחופש הביטוי, מאבק על זכויות האדם והתנגדות לכפייה דתית.

15 Beate Rosenfelds, *Die Golemsage und ihre Verwertung in der deutschen Literatur*, Breslau 1934, p. 74 (להלן: רוזנפלד).

הגולם כיהודי בזוי, וכאנטישמי (בזוי אך הוא)

כשירו הקטן הגולם (Der Golem), שפורסם בנובמבר 1882, מפנה הסופר היהודי-אוסטרי יליד צ'כיה, לאופולד קומפרט (Leopold Kompert), קצי אשמה נגד האנטישמים בני דורו. מבחינה היסטורית-ספרותית שיר זה שייך לעידן הריאליזם ו"גרמניה הצעירה", ובסיסו הוא אגדת המהר"ל מפראג שהובאה לעיל.¹⁶ השיר מדגיש את היות הגולם נטול משמעת מוסרית או רוחנית ומונע על ידי דחפים ירודים, שנאה וכוח גס. שם ה' אינו שולט על מעשי הגולם אלא משמש "גורם הפעלה" בלבד. הגולם פועל מתוך דחף עיוור, ומנסה להרוס את הכול.

כדי להבין את הרקע למעשהו הספרותי של קומפרט יש לחזור לאחור, לסופר הגרמני יואכים פון ארנים (Arnim),¹⁷ שכמה שנים קודם לכן השתמש בדמות הגולם בנובלה שלו איזבלה ("איזבלה ממצרים, אהבת הנעורים הראשונה של המלך קרל החמישי").¹⁸ פון ארנים, בן התקופה הרומנטית של סוף המאה ה-18 וראשית המאה ה-19, תיאר את תהליך היווצרותו הפיזית של הגולם ואת מוצאו הנמוך כיציר חומר. בספרו, המלך קרל החמישי חיזר אחר איזבלה וביקש לפתותה בעזרת שורשי צמח הדודאים.¹⁹ דמות דמיונית ושמה בלה הצליחה להפיח חיים בדודאים אלו ולהופכם לגלמים ממין זכר, בעוד היא הופכת לגולם דמוי אישה, המנסה לרמות את המלך ולהיראות כאילו היא איזבלה, מושא אהבתו.²⁰ בסיפורו של פון ארנים מסביר היהודי הזקן, יוצר הגולם, כי "כמו האל, שהשתמש באדמת גן העדן כדי לברוא אדם מאדמה, כך יכולנו גם אנו. אך בגלל שגורשנו מגן עדן, הורחקנו מאדמתו המיוחדת, שממנה ניתן היה ליצור [בני אדם]".²¹ לא ניתן להתעלם מהרוח האנטישמית שמאחורי העובדה הספרותית כי הגולם הוא יהודי, היורש את תכונות יוצרו. תכונות אלו שהעניק ארנים לגולם כוללות קמצנות, תאוותנות ויהירות. לגולם, על פי יצירתו של ארנים, "תעוזה

16 L. Kompert, *Sämtliche Werke*, Leipzig, Vol. X, p. 28

17 יואכים קרל פרידריך לודוויג פון ארנים (1781-1831) היה סופר גרמני. יחד עם קלמנס ברטנאנו ויוזף פון אייכנבורף הוא נחשב הנציג העיקרי של קבוצת הרומנטיקנים מהיידלברג. ארנים השאיר אחריו שפע של מחזות, רומנים, סיפורים קצרים, שירים ויצירות עיתונאיות. הוא משוך לחוג הרומנטיקנים הריאליסטיים המאוחרים במיוחד בשל היצירה קרן הפלא של הנער (Des Knaben Wunderhorn), לחוג זה שייכים יוצרים כאדוארד מוריקה (Moerike), היינריך היינה, לודוויג אולנד (Uhland) ותאודור שטורם. אוסף הרומנטיקנים הריאליסטיים המאוחרים מכיל כשש מאות שירי-עם גרמניים, והוא אחת העדויות החשובות הידועות ביותר מהפולקלור הרומנטי. נכללו בו שירי אהבת ילדים, שירי מלחמה ושירי טיולים, מימי הביניים עד המאה ה-18. הרומנים של ארנים מעירים על חיבתו של המחבר לתחום העל-טבעי. בדוגמה שמובאת לעיל, סיפורה של איזבלה ממצרים, מתערבב הבדיוני עם אלמנטים מציאותיים וסוריאליסטיים כאחד, מעין שילוב של הפנטזיה החלומית עם אזכורים היסטוריים.

18 H. M. Kastinger, W. Grimm, *Werke*, vol. I, Berlin 1839, p. 1-186 (להלן: איזבלה). ראו גם: Riley, *Achim von Arnim: rowohlts monographien*, Kurt Kusenberg (ed.), Reinbek bei Hamburg im 1979, p. 136

19 על הדודאים ראו בראשית ל, יד.

20 גרהרד שולץ ראה ברומן על איזבלה של ארנים סיפור פנטסטי ובו סיפור אהבה עדין וגרוטסקי שהצליח מבחינה אמנותית. קרל ניכשל באהבתו בצעירותו בדיוק כפי שבכגרותו נכשל כקיסר במהלך הרפורמציה. *ratur zwischen Französischer Revolution und Restauration*; Vol. 2., Das Zeitalter der Napoleonischen Kriege und der Restauration: 1806-1830, München 1989, pp. 406-407.

21 איזבלה, עמ' 104 (תרגום חופשי).

יהודית מרושעת", וגם "לב יהודי שמיני בגופו".²² ביצירה ניכרת השפעת התנגדותם של הלאומנים הנוצרים למתן שוויון זכויות ליהודים, מגמה אופיינית לתקופה הרומנטית. הנובלה מתארת את בית המלוכה ההבסבורגי בראשית המאה ה-16 ואת קרל יורש העצר, שלימים הפך לקיסר קרל הגדול. ברובד נוסף מתארת הנובלה את עולמם של הצוענים העניים, שנציגתם העיקרית היא "איזבלה, אחות נסיך הצוענים מיכאל ממצרים" וסיפורם מבוסס על מיתוסים נוצריים. ברובד השלישי מצוי עולמם של הקוסמים, ובהם המכשפים הרעים, והם שיצרו מחומר גולם נשי הנראה כאשת איכר מפלנדריה. ארנים שינה את האגדה על הגולם באופן מהותי: מוטיב הגולם נקשר ברעיון הכפילות (הגולם הוא כפיל, חיקוי אדם); לאחר מכן הופיע הגולם כיצור נשי, אשר, בדומה לסיפור המקראי, משתמש בצמח הדודאים כדי לפתות את קרל. אילמותו של הגולם, צמיחתו לממדים ענקיים ומותו של יוצרו במהלך התפוררות האדמה שממנה נוצר – כל אלה היו מוטיבים בדמות הגולם גם ביצירות שקדמו לארנים, אלא שהוא עידן מעט את דמותו; ב"איזבלה" הגולם ניחן בחוש אפוק ובאחריות, ועל כן אינו יוצא נגד יוצרו ובכך הוא דומה יותר לסיפור היהודי המקורי (בגרסת האחים גרים)²³ הצליח הרב למחוק את האות המבוקשת החבויה תחת תלתליו של הגולם, אולם הגולם נפל עליו, קבר אותו תחתיו והרגו). תפיסה זו של ארנים מתקרבת לנוסח "אגדת הגולם מפראג", שהתפרסמה לאחר מכן כיצירה ספרותית. נוסח פראג זה התפרסם אף יותר מנוסח חלם.²⁴

הגולם של קומפרט: נגד האנטישמים

בניגוד לאנטישמיות המובלעת אצל ארנים, אצל לאופולד קומפרט (היהודי)²⁵ מוקעים דווקא האנטישמים עצמם, המופיעים בשיר כגלמים: "האגדה האכזרית של הגולם חוזרת עתה [1882] מדי יום", הוא קורא בתרעומת, "החומר המת [הגולם] עובר תוך הריסה ויללות בסמטאות, ושמו הוא שנאה".²⁶ בפירוש הסמלי של אגדת הגולם, קומפרט אינו שוכח את הסיום המשחרר: הריסת הגולם בידי הרב. בכך הוא נאמן

22 ראו בהרחבה: M. Puschner, *Antisemitismus im Kontext der politischen Romantik: Konstruktionen des 'Deutschen' und des 'Jüdischen' bei Arnim, Brentano und Saul Ascher*, Tübingen 2008 (Conditio Judaica; 72)

23 אצל גרים הרב אליהו בעל שם יצר גולם כמשרת, אולם מדי יום הלך הגולם וגדל, עד שהרב החל לחשוש ממנו ומהמשך גידולו. הוא ציווה על הגולם שיתכופף ויחלוץ את מגפיו, וכך יוכל הרב להגיע אל מצחו של הגולם, שם הייתה חרותה המילה "אמת", ולמחוק את האות אל"ף; כך נותרה המילה "מת", ובדרך זו הושמד היצור – שלא ניתן היה, לפי גרסה זו, להשמידו בכל דרך אחרת.

24 יהודה רוזנברג, *הגולם מפראג ומעשים נפלאים אחרים*, עלי יסיף (עורך), ירושלים תשנ"א.

25 קומפרט הצטיין בסיפוריו על חייהם, מסורתם ומנהגיהם של יהודי בוהמיה, ויש שכינו אותו "האוארבך של הגטו". ביצירותיו תיאר את קשיי המעבר מהקיום במרחב המחניק שבין חומות הגטו היהודי אל החיים מחוצה לו. ראו: J. M. Hess, 'Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction', *Jewish Quarterly Review*, Vol. 97, Num. 4 (2007), pp. 576-615; G. von Glasenapp, 'Aus der Judengasse: Zur Entstehung und Ausprägung deutschsprachiger Ghettoliteratur im 19. Jahrhundert', *Conditio Judaica. Studien und Quellen zur deutsch-jüdischen Literatur und Kulturgeschichte*, Bd. 11(1996), pp. 100, 102-114

26 תרגום חופשי מגרמנית.

למקור, שכן על פי האגדה המקורית, הדרך להשבתת הגולם היא מחיקת אות אחת מתוך שם ה' הכתוב על מצחו (אמת-מת); אבל אצל קומפרט מילת הקסם המרסנת את האלימות היא "אהבה" ("אחוה ונאמנות").²⁷

הרקע הפוליטי וההיסטורי של השיר הוא שנאת ישראל. בשנת 1882 היו התנועות האנטישמיות בשיא כוחן, בעקבות עליית הרגש הלאומי והראקציה בארצות מזרח אירופה ובגרמניה. בחודש ספטמבר בשנה זו התכנס בדרודן הקונגרס האנטישמי הבינלאומי הראשון.²⁸ אף בסביבתו של המחבר, בצ'כיה, היו גילויים של שנאת ישראל במסגרת המאבק בין הסלבים לבין הגרמנים בצ'כיה באותה עת. באוסטריה הגרמנית, שראתה את עצמה מאוימת על ידי האווירה היהודית, שרר אותו הלך רוח. תנועת "הצ'כים הצעירים" השתמשה באנטישמיות ככלי ביטוי עיקרי למורת רוחם של מרבית הצ'כים מן השלטון הגרמני בווינה.²⁹ ברוסיה התרחשה בשנים 1881-1882 סדרת פוגרומים, הידועים כ"סופות בנגב". הדבר שהפך את שנת 1882 לשנת האימים של היהדות היה משפט עלילת הדם בטיסה-אסלר (Tisza-Eszlar) שבהונגריה, משפט אשר הסעיר במשך כל הקיץ את הרוחות ברוסיה ובהונגריה והביא לפרעות נגד היהודים בפרסבורג (ברטיסלבה) בסתיו באותה שנה.³⁰ כל זה משתקף בשיר של קומפרט. הגלמים, הרוחות והשדים המוזכרים בשיר, שמשמשים באגרופיהם, שמקללים במקום לברך ואשר "חוגגים אורגיות של אי-הכנות", רומזים לאנטישמים החוגגים בכל מקום.³¹ הגולם של קומפרט הוא סמל, התגלמות של העיקרון האנטישמי; הוא נצחי ויכול תמיד לשוב ולהופיע.

גם ארנים וגם קומפרט רואים בגולם ייצוג של צורת קיום נמוכה. שניהם חיים בתקופת פריחתה של האנטישמיות, וכל אחד מהם מנצל את הנושא בהתאם להשקפתו ולנטייתו הרעיונית: האנטישמים רואים בגולם את שפלות היהודים, והיהודי רואה בו את השפלות שבאנטישמים.

התפיסה ההיסטורית-תרבותית

בסביבות שנת 1840 הופיע בפעם הראשונה עיבוד ספרותי לסיפור הגולם של המהר"ל בכתבים יהודיים-גרמניים, בלבוש פואטי ובסגנון עממי: בשנת 1837 שילב ברתולד

27 תרגום חופשי מהביטוי בגרמנית.

28 בקונגרס האנטישמי בדרודן השתתפו אף נציגים מחוץ לגבולות גרמניה, בעיקר אנטישמים מאוסטרו-הונגריה. בכינוס זה היה הכומר הפרוטסטנטי, אדולף שטקר, ראש המדברים והרצאותיו נתקבלו על דעת הרוב. לבסוף הוחלט על כינון "איגוד נוצרי בינלאומי", אשר יילחם ב"שאיפות ההשתלטות" של היהודים וישמור על הצביון הנוצרי של המדינות הנוצריות. ראו, K. Wawrzinek, *Die Entstehung der deutschen Antisemitenparteien (1873-1890)*, Berlin 1927, p. 48

29 Hilel Kieval, *The Making of the Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia 1870-1918*, New York 1988, pp. 66-67

30 מאיר פרבר, 'עלילות [לאופולד] הילזנר וטיסה-אסלר בהונגריה', מחניים קי-קיא (תשכ"ז), עמ' 124-131. ראו בהרחבה: נתנאל קצבורג, *אנטישמיות בהונגריה: 1867-1944*, ירושלים תשנ"ג.

31 ייתכן שכאן קיים רמז לבלעם בן בעור, הנוכח בספר במדבר פרקים כג-כד, שהוזמן לקלל ויצא מברך.

ואורכך את אגדת הגולם ברומן על שפינוזה,³² ובשנת 1841 הובאה בשנית אגדה זו על ידי גוסטב פיליפסון, בשירו "הגולם".³³

אברהם משה טנדלאו (1802-1878) היה חוקר פולקלור יהודי-גרמני. בשנת 1830 הוציא לאור כמה אנתולוגיות של סיפורים ואגדות יהודיים, אשר התבססו כמעט אך ורק על התלמוד והמדרש. בספרו על מיתוסים ואגדות יהודיות עתיקות (1842) החל בפעם הראשונה לעסוק בחומרים ספרותיים מאוחרים יותר, מימי הביניים המוקדמים ומתקופות קדומות, ובכך הרחיב את מאגר המקורות הספרותיים היהודיים במידה משמעותית. יצירתו הייתה לאחת האנתולוגיות הפופולריות ביותר של אגדות היהודים במאה ה-19. בשנת 1842 כתב על הגולם, תחת הכותרת "הגולם של המהר"ל", בספרו *Das Buch der Sagen und Legenden* (jüdischer Vorzeit).³⁴ בניגוד לאחרים, שעיברו את הסיפור ושינו אותו לצורכיהם (כגון אורכך, ששילב את אגדת הגולם ברומן שכתב, ופיליפסון, ששינה אותה והוסיף לה מוטיבים אחרים - ראו להלן), הרי טנדלאו לא שינה בה דבר, וכתב אותה כפי שהיא מוכרת לנו כיום. בספרו הנזכר לעיל נדון עניין הגולם בצורה מדעית, סיפור המעשה נמסר כהווייתו, אלא שנוסח הפרוזה העברית הוגש בחרוזים גרמניים.³⁵

הגולם (Der Golem) הוא גם שיר של המשורר והמנהיג היהודי-גרמני, גוסטב פיליפסון (Gustav Philippson),³⁶ שנכתב בשנת 1837 אולם פורסם ארבע שנים מאוחר יותר, בשנת 1841.³⁷ יצירה ארוכה זו כתובה מנקודת מוצא של יראת שמים ובנימה של מוסר השכל ואף בפתוס מסוים, אולם היא לקויה מבחינה אמנותית. יש כאן כמה וכמה שינויים ממסורת האגדה. הופעתו של הגולם כ"רוח" היא בהשפעת פאוסט של גתה,³⁸ אך לגולם בשיר הזה יש גם כוח דיבור וגם הבנה באשר למקומו בעולם ולמגבלותיו, ודווקא הרב נראה לו כמשרת. מוטיב השבת מובלט במיוחד, ונקודת השיא במרד של הגולם אינה כליל שבת, כפי שמוכר באגדת פראג, אלא ביום הכיפורים.³⁹

32 B. Auerbach, *Spinoza: ein Denkerleben*, Stuttgart, Cotta (ללא שנת הוצאה). ראו תרגום הספר לעברית: טוביה פסח שפירא, **שפינוזה: ספור מחיי הפילוסוף ברוך דיי-שפינוזה והעתים אשר עברו עליו**, לפי המסופר בספרו של הח' ברטהאלד אויערבאך בשפת אשכנז, ברפוס שולדברג, (ורשה) 1898.

33 Gustav G. Philipson, 'Der Golem', *Allgemeine Zeitung des Judentums*, No. 44 (1841), pp. 629ff [להלן: פיליפסון].

34 A. Tendlauer, *Das Buch der Sagen und Legenden jüdischer Vorzeit*, Frankfurt a. M. 1842 (3. Aufl. 1873), p. 16.

35 שם, עמ' VI.

36 גוסטב פיליפסון (Gustav Philippson), מחנך וסופר יהודי, נולד בשנת 1814 בעיר דסאו שבגרמניה, ונפטר בשנת 1880 בברלין. בנו של שמעון פיליפסון ובן דודו של הרב הרפורמי יהודה לודוויג פיליפסון. עם סיום לימודיו באוניברסיטה של ברלין הוא נסע לפראג לעבוד כמורה, אבל בגלל הדעות שהביע במאמרים שפרסם הוא נאלץ לעזוב את העיר זמן קצר לאחר מכן. בשנת 1842 התמנה למורה בבית הספר פרנץ (Franzschule) בדסאו. בין יצירותיו: **שאלת היהודים** (*Judenfrage*) (רסאו, 1843), **אסתר** (פראג, 1843); **תולדות בית הספר פרנץ בדסאו** (*Geschichte der Herzoglichen Franzschule in Dessau*) (רסאו, 1869).

37 פיליפסון עמ' 629-631. גרסה מקוצרת מופיעה בכתב העת *Sulamith*, viii. 254; השיר תורגם לעברית, ראו: **כוכבי יצחק**, מנדל בן יצחק שטרן (עורך) וינה 1862, כרך 28, עמ' 75.

38 המחזה **פאוסט** מאת הסופר הגרמני יוהן וולפגנג פון גתה עוסק בסיפורו של דוקטור פאוסטוס, שמכר את נשמתו לשטן. הסיפור זכה לעיבודים רבים מאוד בספרות, במוזיקה ובתאטרון בידי מחברים שונים, שהרחיבו אותו לכדי משל על האנושות כולה.

39 J. Neubauer, 'How did the Golem get to Prague?', M. Coris-Pope and J. Neubauer

אגדת הגולם כרומן היסטורי

עניין הגולם נזכר כבדרך אגב גם ברומן הידוע של הסופר היהודי-גרמני, ברטולד אוארבך (Berthold Auerbach)⁴⁰, שכותרתו שפינוזה: חיי הוגה דעות.⁴¹ אוּאָרְבַּךְ פרסם מספר נובלות המבוססות על תולדות העם היהודי. נקודת המוצא ברומן זה היא פסיכולוגית-תרבותית ופסיכולוגית-אגדתית. המחבר הושפע מהסופר והמשורר הסקוטי וולטר סקוט (1771-1832), שנודע בעיקר בזכות הרומנים ההיסטוריים שכתב.⁴² לפי אוארבך שמע שפינוזה את סיפור הגולם בילדותו מפי משרתת זקנה ילידת גרמניה; אזכורו בא לסתור את התפיסה הדקארטית ואת ההפרדה שהיא יוצרת בין גוף לנפש, הפרדה ההופכת את האדם לגולם.⁴³ מתוך ההערות בשולי הסיפור מצטייר הגולם כברייה אלימה, שנוצרה על ידי שיטות קבליות בחברה היהודית ואשר הורסת את העולם.⁴⁴ במאמרו המשפיע על התפתחות מסורת הגולם מצייין גרשם שלום כי עיבודה הספרותי הראשון של אגדת הגולם, שרבות נכתב עליה וגם הציתה את דמיונם של סופרים רבים, הוא זה של ברטולד אוארבך משנת 1837.⁴⁵

התפיסה ההיסטורית הרציונלית

אגדת הגולם סופרה מחדש, על פי התפיסות המקובלות ברציונליזם של המאה ה-19, בסיפור בן התקופה שכתב הסופר היהודי לאופולד ויזל בשנת 1846.⁴⁶ במהלך שנות השלושים והארבעים של המאה ה-19 השקיע ויזל⁴⁷ מאמצים רבים באיסוף ובהפצה של אגדות עם יהודיות מפראג, פרויקט שבו שיתף פעולה עם לא-

(eds.), *History of the literary cultures of East central Europe*, vol. IV, Amsterdam-Philadelphia 2004, pp. 302-303

40 ברטולד אוּאָרְבַּךְ נולד בשם משה (מוישה) ברוך אוארבך בעיירה נורדשטאטן (כיום נקראת הורב אם נקרא Horb am Neckar, Ortsteil Nordstetten) שבגרמניה, בשנת 1812, ונפטר בעיר הצרפתית קאן (Cannes) בשנת 1882. היה משורר, פילוסוף וסופר יהודי-גרמני. למד בבית הספר היהודי במדינת ורטמברג והיה אמור לכהן כרב. עם סיום לימודיו באוניברסיטאות בטיבינגן, מינכן והיידלברג התמסר אוארבך לספרות. תחילה עסק בכתיבה ופרסום בתחום "היהדות בספרות התקופתית", ובהמשך פרסם מספר נובלות הלקוחות מתולדות העם היהודי. מתוך סדרת פרסומים זו, הוא קצר הצלחה יחסית בספריי שפינוזה ומשורר וסוחר. את תהילתו והפופולריות הרבה ביותר שלו רכש אחרי שהחל לעסוק בכתיבה על פשוטי העם, האיכרים ובני המעמד הבינוני, ובכך יצר לעצמו קהל קוראים נרחב ועממי יותר.

41 B. Auerbach, *Spinoza: ein poetisches Lebensgemälde*, 1837

42 סקוט כתב מספר רב של יצירות שאף תורגמו לעברית: אייבנהו (Ivanhoe), האביר מהררי סקוטלנד, כת הנסיך הנועז, הקמע, שורד הים ועוד.

43 ראו: Schmid-Noerr, 'Das Gespenst des Golem (Besprechung von Held Buch)', *Münchener Neueste Nachrichten*, 1927, Nr. 61

44 גורמן-תאו (לעיל הערה 13).

45 שלום (לעיל, הערה 6).

46 Moritz Berman, *Die Legende vom Golem in "Alt und Neu": Vergangenheit und Gegenwart in Sagen und Geschichte*, Wien 1883, pp. 405 ff; ראו: G. Von Glasenapp, 'Popularitätskonzepte jüdischer Folklore: die Prager Märchen, Sagen und Legenden in der Sammlung "Sippurim"', *Populäres Judentum* (2009), pp. 19-45

47 הרופא, האתנוגרף והסופר היהודי לאופולד ויזל (1804-1873) נולד בעיר הצ'כית פרסטיס (Přeštice) / (Prestitz) והקדיש הרבה מהקריירה הספרותית שלו לחידוש של מסורות שבעל פה של יהודי בוהמיה.

יהודים, כמו הפולקלוריסט פרנץ קלוצ'אק (1814-1886). רצונו לשמור על הקשר עם התרבות היהודית המסורתית גרם לו להקדיש את זמנו לאיתור ושימור מסורות עממיות עשירות של הגטו. הוא ערך תיעוד בעל פה באמצעות ראיונות עם תושבים מבוגרים של הרובע היהודי והקלטת סיפוריהם. בתיאור הגולם המופיע באוסף שפרסם, סיפורים (Sippurim),⁴⁸ בולטת המגמה הרציונליסטית בכמה וכמה פרטים: הגולם עשוי עץ, הוא אינו זקוק לאכילה, שתייה ושכר, כלומר - מין מכונה אידאלית. רוח התקופה התבטאה באופי המכני, האוטומטי, שהוענק לגולם. גדולת המהר"ל, שבכוחה נוצר הגולם, עיקרה אינו ביריעת סודות הקבלה, אלא בידע ובמיומנות במכניקה.⁴⁹

עידן הנטורליזם

תאוריית הריאליזם פותחה עוד יותר על ידי אסכולת הנטורליזם, שבאה לידי ביטוי בעבודותיו של המחזאי הגרמני גרהרט האופטמן.⁵⁰ לתקופה זו משתייך שירו של הסופר היהודי-פולני-גרמני לודוויג קליש (Ludwig Kalisch),⁵¹ **מעשה הגולם** (Die Geschichte von dem Golem) משנת 1872.⁵² בשירו של קליש מוטבעת מצד אחד נימה דתית, בהשפעת בית הוריו החרדי, ומצד שני מובלעת בו נימה של הומור, שכן הוא היה סטיריקן וייסד עיתון קרנבלי, סטירי ומשעשע.⁵³ בשיר נמסכת האגדה באירוניה מיוחדת, שמצאה את ביטוייה בעיתונות

48 ראו גם: J. Blau (ed.), *Aus dem Neumarker Landestor, by Georg Leopold Weisel*, Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde 17, Reichenberg, Ger., 1926; J. Doleželová, 'Questions of Folklore in the Legends of the Old Jewish Town Compiled by Leopold Weisel (1804-1870)' [sic], *Judaica Bohemiae* 12 (1976), pp. 37-50; R. Kestenbergl-Gladstein, *Heraus aus der "Gasse": Neuere Geschichte der Juden in den Böhmischesen Ländern*, vol. 2: 1830-1890, Münster 2002, pp. 152-162; H. J. Kieval, *Languages of Community: The Jewish Experience in the Czech Lands*, Berkeley 2000, pp. 106-110

49 L. Weisl, (Sippurim) *Sagen der Prager Juden*, Prag 1846

50 "נטורליזם", על פי פילוסופיה זו, מתאר קבוצת גישות פילוסופיות שמקורן, בדרך כלל, בגישה המטריאליסטית או הפרגמטיסטית, אשר טוענות כי כל התופעות בעולם נשמעות לאותם כללים. במיוחד מתייחסת טענה זו למושג העל-טבעיות: הנטורליזם טוען כי תופעות על-טבעיות אינן קיימות. כל ניסיון לחקור או להסביר תופעה הנצפית בטבע תוך כדי שימוש ביסודות על-טבעיים או מתוך הנחה שאלה קיימים, הוא, לפי הגדרה זו, לא-מדעי.

הסיבה לאי-יכולתנו להסביר מדעית תופעה שנראית על-טבעית, יטען הנטורליסט, היא בהכרח קוצר הבנתנו את חוקי הטבע.

51 הסופר הפולני-גרמני-יהודי לודוויג קליש (ליסה 1814 - פריז 1882) עזב את ביתו בהיותו בן שנים עשרה והיה לטוחר ולמורה. הוא חסך כסף רב לצורך מימון לימודיו התיכוניים ולאחר מכן ללימודי הרפואה, שפות וספרות באוניברסיטאות בהיידלברג ובמינכן. בשנת 1843 התיישב במיינץ והתמנה לעורך הראשי של כתב העת *Narrhalla* עד שנת 1846. הוא השתתף במהפכה של 1848-1849 ולכן נאלץ לעזוב את גרמניה, עבר לפריז ומשם עבר בשנת 1850 ללונדון. לאחר מכן שב בשנת 1851 לפריז וחי בה. הצד החזק של קליש היה כתיבת בלדות הומוריסטיות, ורבים מכתביו הופיעו בפליטונים של מגזינים. מבין אלו שפורסמו בנפרד ניתן לציין את *Das Buch der Narrheit*, Mainz 1845; *Schlagschatten*, 1845; *Poetische Erzählungen*, 1845; *Shrapnels*, Frankfurt 1845; am Main 1849 ועוד.

52 L. Kalisch, *Bilder aus meiner Knabenzeit*, Leipzig 1872, p. 108 ff.

53 ראו גם: Christoph Grubitz, 'Ludwig Kalisch', *Metzler-Lexikon der deutsch-jüdischen Literaturgeschichte: Jüdische Autorinnen und Autoren deutscher Sprache von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Andreas Kilcher (ed.), Stuttgart u. Weimar 2000, pp. 287-289.

ההומוריסטית הגרמנית לאחר שנת 1848, עיתונות שהייתה ברובה פרי עטם של יהודים ובראשית התפתחותה עמד בראשה היינריך היינה.

ייתכן שעירוב הניגודים ביצירתו של קליש לא היה חיקוי בלבד, אלא ביטוי למתח שבין החוויה הדתית התמימה מימי הילדות לבין הרהוריו הספקניים של כופר. מתח זה מאפיין דור שלם, שעקר עצמו מסביבת מסורת האבות ולא נטע עצמו בסביבה החדשה של תרבות המערב (הדוגמה הטיפוסית לכך הוא הסופר היהודי המומר, היינריך היינה, שבסופם של חייו הטרגיים ביטא את געגועיו ליהדות בשיטוטיו בתוך התרבות היהודית-ספרדית של ימי הביניים).⁵⁴

בשירו של קליש מודגשים החום והזוהר של השבת, הבאים לידי ביטוי בתיאורו החגיגי של בית הכנסת בפראג. כאמור, תיאור זה עומד בסתירה להיבטים הקומיים ביצירה; אבל אין זה הניגוד היחיד שבה. הטון הקליל של המהר"ל בתחילת השיר, וכובד החרטה שלו בסופו, כשהוא מכיר בטעותו, משמשים גם הם ניגוד חריף בשיר זה. בתחילה ראה הרב ביצירת הגולם מעין משחק ילדים, ורק אחרי האסון שחולל הגולם הכיר בטעותו. קליש היה מעוניין להוכיח את אפסותה של היצירה האנושית. חיקוי פועלו של האל – יצירת אדם – הוא בחינת חילול הקודש, לפי שיר זה. ייתכן שהדגשה זו היא פרי הפסימיזם התרבותי לגבי כיבושי האדם בטבע, דווקא בדור שבו התרבו והתעצמו כיבושים כאלו.⁵⁵

קליש שילב מוטיבים חדשים בתוכן הספרותי, ובהם הדגשת חומרתו של חילול השבת וזיכרונותיו של קליש עצמו על שמירת קדושתה של השבת בסביבה היהודית המסורתית. הוא נעזר במוטיבים יהודיים שליקט בעבודת האיסוף שלו, כמו למשל הרעיון היהודי של "מידה כנגד מידה": הרב הטיל על עצמו ככפרה את תפקידו של הגולם – הוא לבש את בגדיו של העבד ומילא את תפקידיו הבזויים, אף שעל ידי כך הוא חשף את עצמו ללעג ההמון. כאשר אלוהים מכיר בתשובת הרב הוא גומל לו, ומשחרר אותו מחיי סבל באמצעות שליח-מלאך: זקן שאת רגליו הוא רוחץ.

הרומנטיקה החדשה⁵⁶

את השפעתה של הרומנטיקה העתיקה על ספרות הזמן החדש ניתן לראות בגרסה נוספת של סיפור הגולם, באגדה שכתב המדינאי היהודי-גרמני ולטר רתנאו (Walter

54 החוקר היהודי גוסטב קרפלס, שהתמחה בכתביו של היינה, טען שהוא יכול להביא דוגמאות לכך שבערוב ימיו חזר היינה ליהדות, ובמיוחד על פי ספרו וידויים; ראו מכתב קרפלס לווילהלם שטיאסני, ברלין 13.2.1902 (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מחלקת כתבי יד, תיק שטיאסני, מס' 46).

55 לדברי קליש, הסיפור על הגולם כבר סופר רבות בילדותו, בסביבות שנת 1820.

56 הנאורומנטיקה היא מגמה הניכרת באמנות ובספרות כאחת ועומדת בניגוד לנטורליזם. נטורליזם באמנות מדגיש התבוננות בעולם החיצון, ולעומתו נאורומנטיקה מוסיפה התבוננות פנימית ותהליכים נפשיים. השימוש בסיפור הגולם בעידן הנאורומנטיקה נועד לזעזע את הנפש. באמצעות פיתוח המוטיבים האגדיים והבלטת היסוד ההרפתקני והלא-רציונלי באו לידי ביטוי על-אנושיותו של היוצר ותהומותיו הנפשיים של היצור, של הגולם. דמותו של הרב עוצבה כאדם עליון בהשפעת ניטשה, והיא משקפת את תפיסת הרבי בנאור-חסידות של מרטין בובר (רוזנפלד [לעיל], הערה 15, עמ' 115-119).

(Rathenaus),⁵⁷ ושמה **אשת רבי אליעזר**.⁵⁸ אגדה זו נכתבה בשנת 1898 ונדפסה בשנת 1902. מסופר בה על איש הנתון בין שתי נשים, האחת אמיתית והאחרת מלאכותית. העמדה זו היא רמז לעמידת האדם, בייחוד בן דורו של המחבר, בין שני סוגי אנושיות: האחד אמיתי והאחר מלאכותי. הגולם, ששמו "אדמה", אינו בוכה ואינו צוחק. הוא אמנם חושב ומדבר, אך מחשבותיו ודיבוריו אינם שלו. כסיפור זה ניכרים הגעגועים לרומנטיקה ושלילת המכניזציה המאפיינים את הדור. גם הכפילות הטרגית שבמהותו של המחבר באה לידי ביטוי באגדה קצרה זו: האדם שמצד אחד מאמין ביכולתו לעצב בעצמו את גורלו, אך מצד שני חי בפחד, בדומה לחייו של רתנאו עצמו, שהתנהלו בצל עליית הימין הקיצוני בגרמניה.

רתנאו רצה לכתוב על פי התאוריה התרבותית הביקורתית ולשפר אותה כסופר של העולם המודרני, עולם שהקפיטליזם והחומרנות שולטים בו. בשנת 1897 פרסם את המאמר הראשון שלו, שנקרא "שמע ישראל!", ובו פולמוס נגד היהדות המודרנית.⁵⁹ מבחינה פוליטית ואסתטית רתנאו השתייך לאופוזיציה. באמצעות ידידותו עם גרהרט האופטמן הוא נכנס למעגל המחברים של הוצאת "פישר" בגרמניה, ופרסם דרכה בשנים 1912 ו-1913 את ספריו **ביקורת הזמן ועל המכניקה של הנפש**, ספר שבו הוא קונן על "מיכון העולם" המודרני. כמה מחיבוריו עוררו כעס בחוגי הימין הלאומי בגרמניה.⁶⁰

סיכום

מאמר זה סוקר ממעוף הציפור את סיפורי אגדת ה"גולם" בספרות היהודית-גרמנית בשלהי המאה ה-19. טענתו המרכזית היא שניתן להבחין בהשפעת רוח התקופה על סגנון הכתיבה של הסופרים והמשוררים היהודים שפעלו בארצות הדוברות גרמנית: גרמניה, אוסטריה וצ'כיה. הסעיף הראשון במאמר זה עוסק בתפיסת הגולם בתקופת הריאליזם, שהתאפיינה בהיעדר האמונה באל וברת, ולכן העיסוק בגולם נתחם

57 המדינאי הגרמני, ושר החוץ היהודי היחיד בתולדות גרמניה, ולטר רתנאו (Walther Rathenau) (1867-1922), נולד ברלין לתעשיין יהודי בכיר שעמד בראש הקונצרן התעשייתי AEG. בימי מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1914 ו-1915, עמד רתנאו בראש המנהל לכלכלת המלחמה בגרמניה, אך נאלץ לעזוב את תפקידו עקב ההתנגדות שקמה כלפיו בחוגי הממשל בגלל מוצאו היהודי. הוא חזר לעסקים בקונצרן AEG ועם מות אביו, ב-1915, מונה ליושב ראש הקונצרן. בה בעת תמך פוליטית בפאול פון הינדנבורג ואריך לודנרופף, שעמדו בראש מנגנון המלחמה הגרמני, אך הביע התנגדות למדיניותם בעניין מלחמת צוללות ולסיפוח שטחי המזרח. ב-1919 כיהן כיועץ כלכלי לראש הממשלה. לאחר סיום המלחמה כיהן כשר השיקום ברפובליקת ויימאר, ובראשית שנות העשרים התמנה לשר החוץ של גרמניה.

ב-24 ביוני 1922, בעת שנסע במכונית פתוחה ברחובות ברלין, התנקשו בחייו שלושה צעירים גרמנים, קציני צבא משוחררים, מחוגי הימין הקיצוני הגרמני. הרקע לרצח היה יוזמתו של רתנאו לחתימת הסכם לשיתוף פעולה עם ברית המועצות, שאכן נחתם מספר חודשים קודם לכן, וכן מוצאו היהודי של רתנאו. הרצח זעזע את גרמניה, ובהלווייתו השתתפו למעלה ממיליון איש. ביום ההלוויה הוכרזה שביתה כללית בגרמניה. רצח פוליטי זה נחשב אחת מאבני הדרך בתהליך ההתמוטטות של רפובליקת ויימאר ואחד ממבשרי עליית הנאצים לשלטון.

58 W. Rathenau, *Rabbi Elieser Weib*, 1902

59 ;W. Rathenau, 'Hoere Israel', *Zukunft*, 6.3. 1897; *Impressionen*, Leipzig 1902, p. 3ff
שנתאו כלפי כמה עניינים יהודיים בולטת גם באגדה הנרונה כאן.

60 ראו גם רוזנפלד (לעיל, הערה 15), עמ' 119-126.

במסגרת היסטורית וקושר לאירועים אקטואליים. במקביל, בעקבות רוח התקופה של "גרמניה הצעירה", נתפס סיפור הגולם גם כמשל ומטפורה לשאלות הבווערות של ההווה. תפיסה נוספת, עדיין באותה תקופה, היא התפיסה הסמלית-ניטרלית, שיש בה במידה מסוימת חזרה לעידן הרומנטיקה, בשינויים המתחייבים מרוח התקופה.

לצד כל אלה קיימת התפיסה ההיסטורית-תרבותית הניטרלית, שבה סיפור המעשה נמסר כהווייתו. לפי תפיסה זו יצרו ופעלו טנדלאו, אוארבך ופיליפסון. תפיסה נוספת היא התפיסה ההיסטורית הרציונלית: האגדה הובאה כסיפור מחדש על "קרקע ניטרלית" על פי התפיסות המקובלות של הרציונליזם של המאה ה-19, כפי שבא לידי ביטוי אצל לאופולד ויזל. תקופה אחרת היא עידן והנטורליזם, שאליו שייך קליש. בתקופה זו בולטת ההתנגדות לגולם וליוצרו, בצורות שונות.

התקופה הבאה היא הרומנטיקה החדשה, שבה מובלט היסוד הלא-רציונלי בתוספת יסוד הרפתקני ויחס לאֵל כאלֵאנושי. בהשפעת הרומנטיקה העתיקה מופיע הגולם אצל רתנאו כגוף מכני.

באמצעות סיפורי האחים גרים חדר סיפור הגולם גם לתרבות הנוצרית הכללית. השפעתו הרבה ניכרת בספרים ידועים, ובעקבותיהם - בסרטי קולנוע ומחזות רבים במאה ה-20, כמו "פרנקשטיין" של מרי שלי, המתאר אדם מלאכותי שקם על יוצרו; "הגולם, איך הוא בא לעולם" של קרל בודה ופאול וגנר; הסרט מראשית ימי הקולנוע, "מטרופוליס" של הבימאי היהודי-גרמני פריץ לאנג, ועוד. המחזה "ר.אור" של המחזאי היהודי-צ'כי קרל צ'אפק, שנכתב ב-1920 בפראג, עירו של המהר"ל, מתאר גזע של יצורים סינתטיים הנוצרים בבתי חרושת בידי מדענים, ולבסוף משמידים את המין האנושי ותופסים את מקומו. ליצורים אלה קרא צ'אפק "רובוטים", וכך המציא את המילה המשמשת מאז ועד היום לתיאור יצורים מלאכותיים אלו בספרות המדע הבדיוני ובקולנוע. במקור התכוון צ'אפק לקרוא להם "גלמים", אולם בגלל החשש שכתוצאה מכך ייחשב מחזהו ל"עוד מחזה יהודי" ולא למחזה אנושי כללי, שינה את השם.